

Фаріон І. Д.,
Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ СТАТУСУ РУСЬКОЇ ТА СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВ

Об'єктом дослідження статті є місце руської (книжної української) та слов'янської мови у свідомості та світогляді видатного полеміста раннього українського бароко Мелетія Смотрицького. На основі вибору мови написання полемічних творів, принагідних зауважень про руську мову навчання та перекладу релігійних текстів, визначення системи мовних пріоритетів, рівнозначного тлумачення слов'янської та руської мови як руської ідентичності зроблено висновок про половинчастий шлях мовної реформи як наслідок української бездержавності та ментального пристосування у царині мовно-релігійних відносин.

Ключові слова: статус руської мови, мовна особистість, теорія мовної гідності, слов'янська мова.

The object of the article research is the Rus' (literary Ukrainian) language place in the consciousness and world-view of the prominent polemist of Early Ukrainian Baroque – Meletius Smotrutsky. It was drawn a conclusion about the ambiguous path of the language reform as a result of Ukrainian statelessness and mental adaptation in the sphere of linguistic and religious relations on a basis of language choice for polemic works writing, opportune remarks about Rus' language, studies and translation of religious texts, determination of language priorities system, simultaneous interpretation of Slavonic and Rus' language as Rus' identity.

Key words: Rus' language status, language individuality, language dignity theory, Slavonic language.

Объект исследования статьи – место русского (книжного украинского) языка и славянского языка в сознании и мировоззрении известного полемиста раннего украинского барокко Мелетия Смотрицкого. Ввиду выбора языка написания полемических произведений, прямых и косвенных замечаний о русском языке как языке обучения и перевода религиозных текстов, определения системы языковых приоритетов, одновременного трактирования славянского и русского языков как русской (украинской) идентичности сделан вывод об амбивалентности языковой реформы того времени как следствия отсутствия украинского государства и ментальной приспособленности в сфере языково-церковных отношений.

Ключевые слова: статус русского языка, языковая личность, теория языкового достоинства, славянский язык.

Постать Мелетія Смотрицького (1577–1633) в історії української мови має чи не найповніше висвітлення, особливо починаючи від кінця ХХ – поч. ХХІ століття, коли відступили вульгарно-соціологічні трактування особистостей раннього бароко з огляду на їхню конфесійну належність. Серед найповажніших лінгвістичних досліджень у пізнанні життєтворчості М. Смотрицького праці В. Німчука та Д. Фрика, з літературознавства В. Яременка та С. Бабича, з філософії П. Кралука та В. Литвинова та ін. Натомість наше дослідження має на меті з'ясувати роль М. Смотрицького в утвердженні статусу передусім руської мови у пору дворівневого протистояння між руською та польською мовами, руською та церковнослов'янською, а також дослідити мовний (та мовознавчий) світогляд мислителя у контексті складних взаємин між непростіжною “простою” руською мовою та бездержавним колонізованим українським суспільством. Першорядним завданням є також визначити роль знакової особистості у формуванні мовних пріоритетів та цінностей раннього бароко як напряду антиреформи, позаяк М. Смотрицький посідає виняткову роль в утвердженні статусу одночасно двох мов – слов'янської (чи церковнослов'янської) та “простої” руської (книжної української мови).

Його життєва дорога, переповнена пошуком релігійної істини та драматизмом, найбільшою мірою відображає складність духовної атмосфери того часу та криккість людської свідомості у вирі релігійних ідей і народження нових цінностей. Еволюція від пристрасного захисту православ'я (польськомовна праця “Тренос”, 1610 р.) через – у статусі монаха Святодухівського монастиря – фундаментальну наукову філологічну працю “Грамматика слов'янська” (1619 р.) і близько 20 православних полемічних творів – до безкомпромісного захисту унії, яку прийняв 1627 року, та праць на її захист (“Апологія” і “Протестація”, 1628 р.). Предметом нашого аналізу є передусім руськомовна концепція видатного полеміста як відображення духу часу та можливостей “простої” руської мови запанувати у свідомості її носіїв та найперше – у свідомості провідної духовної еліти.

Вибір мови написання і теорія мовної гідності

Вибір мови написання творів є чи не найпоказовішим чинником у ставленні до неї самої, хоч далеко не вичерпує всієї мотивації мовної поведінки і зовсім не є абсолютним на ту пору. М. Грушевський підкреслює: “Хоч польською мовою, але писали українські пера, і ця полемічна писанина стоїть у нерозривному зв'язку з усім українським культурним, політичним і літературним рухом” [5, с. 145]. М. Смотрицький щодо цього є унікальною постаттю, позаяк лише два його твори, зокрема панегірична проповідь “Казанье на честный погреб... о Леонтия Карповича” та поема-панегірик “Лямент” (1620 р.) написані руською мовою, і то перший з біблійними цитатами по-церковнослов'янському. Відомий і руськомовний лист М. Смотрицького до волинського чашника Л. Древинського з приводу Київського собору 1628 року, де оголошено анафему його твору “Апологія” [4, с. 317–322]

Решта творів полемічного спрямування створено польською мовою¹ не залежно від того, чи писано їх з позиції захисту православ'я чи унії, руської мови чи слов'янської, що, без сумніву, пов'язано з узусом, де

¹“Verificatia niewinności...” (“Виправдання невинності...”, 1621 р.), “Obrona Verificatiey...” (“Оборона “Виправдання...”, 1621 р.), “Elenchus pism uszczypliwych...” (“Викриття уципливих писань...”, 1622 р.), “Justifikacja niewinności...” (“Юстифікація невинності”, 1622 р.), “Supplicatia” (“Уклінне прохання”, 1623 р.), “Apologja...”, 1628 р., “Protestatia”, 1628 р., “Paraenesis abo napomnienie” (“Умовляння”, 1629 р.), “Exęthesis” (“Розправа...”, 1629 р.).

повсюдно пануючи, польська мова охоплювала якнайширшу аудиторію. Однак ця мова неприховано виказувала автора-русина, позаяк була переповнена лексичними українізмами, "які він вживає свідомо, створюючи своєрідний українсько-білоруський "ізвод" польської літературної мови" [16, с. 47]. Якщо польський учений А. Брюкнер вважає змішування двох мов недоліком автора (як творення відомого тепер поняття *суржика*), то для М. Смотрицького це, очевидно, був відруховий спосіб насичувати чужу мову власними елементами, що легко впізнавані для його земляків русинів та білорусів. Цікаво, що негативно Мелетіїв вибір польської мови як престижної оцінили в протилежному унійному таборі. Його перший біограф холмський унійний єпископ Я. Суша, аналізуючи "Тренос", обурено зазначив: "Тут що ні слово – то жорстка рана, що ні думка – то смертельна отрута, тим більше небезпечні, що автор приоздобив їх привабливою польською мовою наче солодкою приманкою" [цит. за 16, с. 50].

Польськомовний вибір М. Смотрицького аж ніяк не свідчить про неусвідомлення ним своєї руської етнічності. Характерно, що сучасний дослідник теорії нації В. Коннор зазначає, що "нації – це насправді етнічні групи, наділені самоусвідомленням" і в їхньому творенні "важить не фактична історія, а відчута". Саме звідси, зазначає вчений, "сучасні націоналісти уподібнюють націю до великої родини, і ось чому їхні покликання на спільну "кров" завжди мають відгук серед членів нації" [9, с. 18]. Отож М. Смотрицький єдиний з тодішніх першорядних релігійних діячів і письменників-полемістів у час повсюдного панування гіпертрофованої інституційної релігійності та абсолютного панування конфесійних спільнот стверджував у творі "Виправдання невинності" (2-ге вид., 1621 р.), що зовсім не віра має об'єднувати людей, а їхня національна належність, кровні етнічні зв'язки: "Якщо існує правда Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується зі своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська..." [цит. за 16, с. 72]. Таким способом мислитель уперше в історії української суспільно-політичної думки виклав етнічне розуміння нації, свідомо чи несвідомо озвучуючи новітню тенденцію у справі націєгенези. З огляду на українські обставини, "є сенс говорити про випередження історичного часу", позаяк "у такій перспективі "кров" ставала синонімом "нації" [...] "уродження" і "кров" – вони, як тінь, невіддільні від людини на її життєвому шляху" [2, с. 13-14]. Проте такий спосіб мислення не був "випередженням часу" в Європі, де саме розпочався процес формування новочасних націй, що фактично виступили конкурентом традиційних конфесійних спільнот (католицизму і православ'я) [7, с. 113-114].

Мовний чинник у цьому процесі відіграв першорядну роль, і М. Смотрицький через свою мовну амбівалентність став найяскравішим представником половинчастого, роздвоєного шляху розвитку України, який і досі є виразною тенденцією в українському націєтворенні. Намагаючись поєднати у вжитку руську та польську, руську та слов'янську мови, він, без сумніву, надавав перевагу польській та слов'янській, допускаючи руську у вжитку з виразно практичних комунікативних міркувань. Тоді як уживання слов'янської мови і далі мало своє непохитне у століттях ідейне навантаження висловлене М. Грушевським: "Українське і білоруське громадянство Литви-Польщі привикло жити в приємній свідомості релігійної солідарності з ширшим православним світом: з Московією, Волощиною, греками, балканськими слов'янами й іншими східними церквами. Се небагато давало реального, але морально важило велико, і стратити ці моральні зв'язки, відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечною втратою в тодішнім і без того сильно опустошенім житті [...]. В результаті того всього наше відродження уже в самих початках своїх виявило сильні тенденції консервативні і навіть назадницькі (ретроградні) і реакційні" [5, с. 42-43].

Польськомовність його творів, гадаємо, лише зовнішня причина вибору. Насправді, мислитель, як дослідив Д. Фрик, поділяв популярну на той час ієрархічну теорію мовної гідності, відповідно до якої церковнослов'янська мова поряд із латинською та грецькою посідала найвищий ступінь трійці священних та внормованих мов. Натомість руську і польську слід використовувати у перекладах і роз'ясненнях для менш освічених простих людей. Усі ці мови слід вивчати у школах, про що свідчить судження М. Смотрицького з полемічної польськомовної праці "Exethesis..." (1629 р.): "Ми заснували школи для навчання дітей грецької, латинської, словенської, руської та польської мови" [цит. за 13, с. 217]. Згадує він про руську мову і у своїх педагогічних порадах у передмові до "Граматики слов'янської": "...читаны будуть звиклым школь способом) Славенскіи Лекції / и на Рускій языкъ перекладаны" [См. Гр., с. 28], що свідчить про присутність руської мови у навчальному процесі. Однак буквально за три роки про цю присутність, зокрема в унійних школах, заявлено з гіркотою: "...школи занедбано, мова слов'янська у погорді, а руська висміяна..." [Ver. piew., Арх. ЮЗР, с. 336].

Двоступеневість мовної ієрархії від М. Смотрицького підтверджує його вигадана інформація під назвою твору "Тренос", що начебто "спочатку з грецької мови на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом" [УСПД, с. 133]. У цьому домислі очевидна авторова непевність писати твір загальнозрозумілою мовою, чим зумовлена потреба надати йому вагомість начебто через первісне написання мовами найвищої священної гідності. Свою передмову М. Смотрицький також закінчує мовним пасажем, який засвідчує вищість слов'янської мови перед польською, що у богословській термінології не має потрібних відповідників: "З тієї самої причини і з'ясування термінів, теологам властивих, які зі слов'янської мови на польську точно перекласти не вдалося, [подаються], і сила слів латинських [...] вживаються. Все те, однак, для розтлумачення всім і зрозуміння твого якнайліпше автор пристосувати намагався" [УСПД, с. 142-143].

Натомість показовим у мовному плані (як і кульмінаційним у долі М. Смотрицького через анафему "Апологі" та перехід до унії) став твір "Апологія" (1628 р.), написаний після подорожі Європою. Первісно працю створено руською мовою (про що заявлено у документах про анафему щонайменше п'ять разів [4, с. 302, 304,

306, 309, 314]), однак мислитель просив свого друга К. Саковича, аби *“тая Апологія языкомъ Полскимъ зъ друку быти выдана была отъ мене поврена”*: *“Апологію Книжки діалектом Русскимъ написаною, Польскимъ зась ве Львові друкованою ...”* [4, с. 184, 187, 309, 302–322]. Перейнявшись ідеєю об'єднаної церкви мислитель зауважує, що до її втілення мають долучитися переклади катехизму *“мовою грецькою, словенською, руською й волоською”*, що призведе не лише до пізнання істини, але і *“святої єдності всі інші народи, що сповідують віру східної церкви”* [Апологія, с. LIII].

Водночас М. Смотрицький сповідує традиційну, панславістську універсально-об'єднувачу лінгвістичну ідеологему про виняткову роль слов'янської мови як *“святої єдності”*, яка у його сприйнятті є символом руської ідентичності та патріотизму, і саме цією мовою він молиться на чужині у святих місцях. *“Так, я приносив на тому і на іншому місці нашого спасіння безкровну жертву мовою слов'янською, хоча міг би священнодійствувати поширеною там грецькою мовою. Але я це робив навмисно для того, щоб принести жертву за тебе, пренаймілший мій народе руський, і за всі народи, що слов'янською мовою хвалять і прославляють Бога. Я це чинив з тим добрим наміром, щоб усі слов'янські народи єдиними устами і єдиним серцем у лоні святої церкви хвалили і славили Отця і Сина і Святого Духа”* [пер. 16, с. 110; Апологія, с. 6].

У праці *“Паранезис”* (*“Умовляння”*, 1628 р.), формулюючи новаторську ідею про створення окремого українсько-білоруського патріархату, незалежного від константинопольського патріарха і папи римського, він тісно пов'язує такий надважливий релігійно-політичний крок із мовним питанням. Адже саме завдяки цьому *“...до того б прийшло, що з духовного багатства руської церкви й інші народи з того ж языка й обряду стали б користати”* [цит. за 7, с. 203]. Відтак мислитель риторично запитує про неприйнятну відсутність церковної літератури зрозумілою для народу мовою: *“Бо тепер чи в нас катехізи? Чи в нас постилля?¹ Чи в нас життя святих? Чи в нас якісь спасенні екзерциції духовні? Ще з тих святих віків “Соборники” читаються, читаються “Прологи”, але й тих ні той, що читає, не розуміє, ані ті, що слухають, і діється так, начеб ті читальники голодному коло рота якимсь смачним куском махали, а не давали з їсти ні собі, ні слухачам”* [цит. за 7, с. 203]. Ту саму ідею перекладу церковної літератури зрозумілою мовою автор повторює у творі *“Екзетезис”* (1629 р.), наголошуючи на неоціненному впливі таких різномовних і доступних текстів на душу людини: *“Сам катехизм, виданий нашою руською церквою різними мовами і пуцений між народи східного набожества, учинить неоціненну користь душам людським. А ну ж постиллі, ну ж життя святих та інші тому подібні церковні добра?!”* [цит. за 7, с. 206].

Аналізуючи загальний консервативний суспільно-психологічний настрій суспільства, М. Смотрицький у цьому ж творі нещадно викриває інертність і лінивість мислення, що полягає у тенденційному відкиданні доленосної новизни в ідейно-культурному розвитку, що, звісно, неабияк стосується мовного чинника, а саме перекладів *“простою”* руською мовою релігійних текстів: *“От з таким розумом кричите й на єдність, як то недавно кричали на те все і як тепер кричите на поправу ірмоліов у тексті в нотах і на виправку помилок і лихого перекладу в церковних книгах. [...] Що вчора було лихо, сьогодні вже добро”* [цит. за 7, с. 206].

Руськомовне Учительне Євангеліє 1616 року

Друга половина XVI ст. – це доба започаткування у польській літературі великої кількості збірників повань, названих *postyllami*. Головне їхнє завдання поширювати серед загалу ті ідеї, які вважають спасенними. Паралельно з такими проповідями виникає кальвіністська та соцініянська проповідь живою народною мовою. Зразком такої простоти були проповіді віденського єпископа Фабера, під пером якого вони перетворювалися у проповіді перших християн – прості, ясні і високоморальні [8, с. 6-7].

В Україні у XVII столітті це призвело до виходу численних Учительних Євангелій, автори яких, усвідомлюючи основну мету проповідей вплинути на слухача, неминуче задіявали зрозумілу для вірян мову – зазвичай наближену до народнорозмовної, або *“просту”* – мову *“прикладної теології”*. Логічно бачити у цьому вплив ідей протестантизму, зокрема про це свідчить переклад руською мовою відомої *“Постилі”* польського кальвініста Миколая Рея, яку використовували як Учительне Євангеліє. Ці праці були показовим відгуком на нові потреби часу і їх сповна можна вважати феноменом української духовної культури [14, с. 82-83].

“Єв(г)аіє Учителное...” архієпископа Константинопольського і вселенського патріарха Калісти *“Пок-грецк; написаныи, а теперъ ново з Кгрецкогю и Слове(н)скогю 4зыка на Рускій переложений”* слід розглядати не лише як своєрідну відповідь М. Смотрицького видавцям давніших, слов'янських варіантів цього твору (зокрема у Заблудові 1569 року заходом Г. Хоткевича та у Крилосі 1606 року зусиллям Г. Балабана), але і як промовисту майже п'ятдесятилітню еволюцію контрверсійних поглядів духівництва на потребу вживати руську мову у літургійній царині. Очевидно, поштовхом до перекладу були і міркування з відомої праці П. Скарги, що стимулювали переклади руською мовою (звісно, у великопольських політично-релігійних цілях). І польську, і руську мови П. Скарга вважав сповна придатними для місіонерської пропаганди і здійснення ними своїх апостольських функцій, на противагу до використання ритуальних мов у літургійному процесі: *“Ми давно повинні були перекласти польською чи руською мовою твори, які допомогли б руському народові скоріше пізнати правду”* [цит. за 13, с. 214].

Видання 1616 року опубліковано з однією, ймовірно, з п'ятьох різних передмов. Деякі з них (зокрема ті, що не підписані М. Смотрицьким) розкривають мотиви перекладу твору, покликаючись на патріарха Калісту, що написав ці проповіді грецькою мовою, а відтак, за тим самим прикладом, наші предки переклали їх у 1569 і

¹ На території Речі Посполитої перші протестантські постили постали у 50-х роках XVI ст. як переклади і власні твори. 1556 року вийшла друком *“Польська домашня постила”* Ораціуса (Гжегожа Оршака) – переробка творів Філіпа Меланхтона та Яна Шпангемберга; 1557 року вийшла найпопулярніша *“Постила”* Миколая Рея, перевидавана до кінці століття чотири рази [15, с. 9].

1606 роках слов'янською мовою. Такі паралелі мали б продемонструвати однакову високу гідність грецької та церковнослов'янської мов, і водночас на етапі творення перекладу М. Смотрицького однакову, хоч і ієрархічно нижчу, гідність польської та руської мов. Слов'янська мова через її незрозумілість потребує перекладу “*на 4зык наш простый Р;скій, 4кобы з мертвы(х) воскрешо(н)*”. Поетична метафора “*воскреслої*” “простої” руської мови, очевидно, покликана засвідчити древність та питомість руської мови, однак нижче автор вдається до виразного антонімного протиставлення слов'янської мови та руської, що виказує нерівнозначне ставлення автора до них: “... в зацн\йшом, пекн\йшом, зв-зн\йшом, с;птелн\йшом и достаточн\йшом **4зык; словєнском...**”, що через “*пренеспособность*” слухачів став незрозумілим, натомість потрібною і “*пожиточною*” стала дійсність в “*подл\йшом и прост\йшом 4зыку*” [СУ См., 1616; предмова, без ном.] – себто у руській мові. Отож на перший план випнуто винятково прагматичну проблему зрозумілої комунікації у церкві без окреслення бодай якогось іншого мотивування. Відтак автор вправляється у метафоричному окресленні слов'янської мови, що приховує скарби духовні, які, проте, лише силою руської мови можуть бути підняті на поверхню. Мислитель спирається на відомі слова апостола Павла з Послання до коринтян про корисність п'ятьох зрозумілих слів супроти тисяч незрозумілих [ТМ, с. 324].

Характер передмови засвідчує, що у сприйнятті М. Смотрицького руська мова не могла виступати “*серйозним заборолом для латинської і польської культурної експансії. Вона також не могла забезпечити українську культурну експансію в православно-слов'янському світі*” [7, с. 91]. Водночас світовий контекст засвідчував визначеність мовного питання як національно-політичного: “*Від перших перекладів Біблії, підтриманих у XVI ст. масовим поширенням друкарства, мова стала політичним питанням, навіть якщо стеришу тільки опосередковано. Безперечно, у XVII ст. Біблії та молитовники простонародними мовами допомагали творити і зміцнювати індивідуальний характер націй, надто в протестантських країнах. Перехід на простонародні мови в релігійних текстах був доповнений більш світським літературним канонам поетів, драматургів, істориків та філософів, які писали рідною мовою*” [9, с. 193].

“Грамматика слов'янська” (1619 р.) як ідеологічний вектор

Ця фундаментальна праця стала прямою відповіддю на звинувачення П. Скарги (у творі “Про єдність церкви Божої...”, 1577 р.) про неможливість стати вченим завдяки слов'янській мові, про винятковість поширення святої віри лише грецькою та латинською мовами та існування незмінних і універсальних граматики лише тих мов. Створивши “Граматику...”, М. Смотрицький вивів слов'янську мову на той самий рівень гідності, що грецька і латинська, і довів, сам напрацювавши її норми, сталість її граматичної структури. Водночас ця “Грамматика”, ставши впродовж двохсот років базовою навчально-науковою працею для всього східного та південного православного світу, передусім була описом церковнослов'янської мови руської редакції, себто того впливу, якого ця мова зазнала від білоруської та української мов за час її побутування на відповідних теренах. “Грамматика” засвідчила чітку різницю між книжною та живою мовою XVI–XVII ст., про що свідчить передусім зіставлення тексту передмови з самим текстом граматики, а також численні зауваження та пояснення церковнослов'янського матеріалу в тексті граматики, запровадження до неї елементів живої мови із західноукраїнської говірки. Це, своєю чергою, підготувало ґрунт для написання окремих граматики східнослов'янських мов [См. Гр., с. 87–88, 111]. Зокрема, автор вдається до тлумачення церковнослов'янських виразів руською мовою: “*удержи язык свой от зла и устн\ сво\ еже не глаголати лести*”, а відтак “*руски истолковуєм: гамуй язык свой от злого и уста твои нехай не мовят зрады*” [цит. за 16, с. 58]. Таким способом поволі відкривалася дорога руській мові у її історичне майбутнє.

Варто дослухатися і до думки І. Франка, який слушно припускає, “*якби не різні нещасливі обставини*”, зокрема колонізація України Московією, “*мова ця [йдеться про руську мову – авт.] була б, без сумніву, ще задовго до 1798 року привела до перемоги чистої народної мови в українській літературі*” [10, с. 354]. Однак була ще одна обставина, яка гальмувала цей розвиток: “*граматика Смотрицького, котрий немовби не помітив новоутвореної руської мови, писав свою студію про церковнослов'янську мову як про мову слов'янську... Не дивно, отож, що коли грамматика Смотрицького стала підручником в школах не тільки в Україні, а й у Росії, факт той дуже негативно вплинув на розвиток національної мови*” [10, с. 354–355]. Можна вважати такий Франків погляд і подібні [11, т. 40, с. 260; 12, т. 41, с. 239] як контрверсійні і перераховувати незаперечні позитиви від фактичного створення “політично-граматичної конституції” церковнослов'янської мови, однак залишена аж до XVIII ст. церковнослов'янська мова у церквах стала першою підвалиною денационалізації українців [6, 513].

Потреба написання граматики церковнослов'янської мови дисонувала зі світовим вибухом граматики національних мов. Зокрема, з 1571 року відома грамматика чеської мови Я. Благовіста, з 1672 року В.–Я. Роси, словенської мови – грамматика А. Богорича (1584 р.), польської – француза П. Статоріуса-Строєнського (1568 р.). У 1634–1635 рр. створено французьку академію, що об'єднавши письменників та філософів, мала на меті укласти першу академічну граматику французької мови та її словник, про що написав у своїй праці французький учений-граматист К. Ф. де Вожа у праці “Зауваження про французьку мову” (1647 р.) [3, с. 40]. У Московії натомість користали з граматики українця М. Смотрицького, а початки кодифікації російської мови припадають на 1755 рік у праці “*Российская грамматика*” випускника Києво-Могилянської академії М. Ломоносова.

Попри еkleктизм Європи, тенденція до емансипації народних мов набуває ефекту лавини. Як метафорично зауважує Б. Андерсон, “*ембріон національно уявленої спільноти*” зачався з емансипації народних мов: ці мови “*заклали підґрунтя національної свідомості*” передусім через відділені простори комунікації, що нижчі від латини, але вищі за простонародні діалекти, через розвиток друкарства і відкриття у XVI столітті нових мовоцивілізацій. Відтак вже на XVII ст. європейські мови набули своїх сучасних виявів [1, с. 65–66, 93].

З огляду на світовий контекст, слушно вважати “Граматику” “лінгвістичною утопією” [2, с. 16], позаяк автор мав на меті вивести церковнослов’янську мову на рівень інтелектуальної мови шкіл і надати їй статусу живої та універсальної мови руської еліти: “діалект в(ь) звыклой школьной розмові Славенській межі тццателми по(д) каран(ь)ем” повинен бути “захован”, себто діти у школі мають розмовляти словенською мовою, чого, звісно, не сталося [См. Гр., с. 28]. Натомість “Грамматика”, як дань традиції та позірний інтелектуальний спротив католицькій латинізації, лише штучно затримала в часі приречене на відхід. Полонізація на ту пору стрімко набирала обертів, а церковнослов’янська мова з 2-ї половини XVII ст. набула московської редакції, затиснувши у міцне кільце зросіщення православний світ українців щонайменше до XX ст.

Постать М. Смотрицького як мовної особистості українського бароко – це фокус релігійно-політичних подій, що суттєво вплинули на роздвоєний, половинчастий шлях української нації як мови і мови як нації. Різномовний вибір, передусім традиційно слов’янської мови як церковної об’єднавчо-православної традиції, польської як офіційної мови Речі Посполитої і руської як прагматичного способу донести біблійні істини до простого народу засвідчував зависання автора між двома протилежними традиціями – візантійсько-руською та латинсько-польською. Такий симбіоз не виводив українство на самостійний шлях розвитку, а лише консервував давні церковні і бездержавні українські взаємини, позаяк у своїй основі не мав реформаційного шляху вирішення проблеми. Основні мовні засади мислителя зводимо до таких положень:

- незбіжність між вибором мови написання творів та етнічною належністю: вибір польської мови і перша в історії суспільно-політичної думки обґрунтованість руської і етнічної належності на основі кровно-родових, а не релігійних зв’язків – себто започатковано зміну парадигми з конфесійної на етнічну (національну);
- ієрархічна дворівнева рецепція мовних кодів на чолі з трійцею священних мов (церковнослов’янською, латинською, грецькою) та польською і меншою мірою руською як прагматичним засобом комунікації з менш освіченими простими людьми та прогресивною констатацією вивчати ці мови у школі, серед яких і руська;
- оперта на мовні засади апостола Павла потреба мати катехизм, Учительні Євангелія, життя святих тощо руською мовою задля пізнання Божої правди і користі для душі;
- амбівалентне тлумачення невіддільних руської та слов’янської ідентичностей через церковнослов’янську мову;
- диференційованість церковнослов’янської та руської мов та їхній навзаємний вплив через “Граматику слов’янську” і формування перших в історії української мови понять “чистоти”, себто культури мовлення, крізь призму церковнослов’янської мови.

Отже, намагання Смотрицького культивувати руську мову були радше наслідком тиску і вимог часу, аніж системною маніфестацією утвердити її принаймні в духовно-освітній царинах життя русинів, а еклектизм мовного світогляду сигналізував про, на жаль, не зrealізовані, але назрілі мовні зміни.

Література:

1. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
2. Бабич Сергій. Творчість Мелетія Смотрицького в контексті раннього українського бароко. Монографія [у надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 2] / За ред. проф. Богдани Криси / Сергій Бабич. – Львів: Свічадо, 2008. – 180 с.
3. Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов’янських літературних мов (нариси з історії української літературної мови) [відповід. ред. В. М. Русанівський] / І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1979. – 197 с.
4. Голубев С. Кієвській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. (Опыт историческаго изслѣдованія) / С. Голубев. – Кієвъ, 1883. – Т. 1. – 576 с.
5. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. VI. Кн. 2. : [упоряд. та приміт. С. К. Росовецького] / М. С. Грушевський. – К. : Либідь, 1996. – 280 с.
6. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране / М. Драгоманов. – К. : Либідь, 1991. – С. 461-558.
7. Кралюк Петро. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / Петро Кралюк. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2007. – 208 с.
8. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. Сборник отделения русского языка и словесности академии наук СССР / В. Н. Перетц. – Ленинград, 1926. – Т. CI. – № 2. – 176 с.
9. Сміт Д. Ентоні. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка : [переклад Петро Тарашук] / Ентоні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
10. Франко Іван. Характеристика руської літератури XIV–XVIII ст. / Іван Франко // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 342-372.
11. Франко Іван. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / Іван Франко; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.] // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 40 – С. 7-370.
12. Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко; [редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.] // Зібрання творів у 50 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 194-470.
13. Фрік А. Девід. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання / Девід Фрік // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції – Львів: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1992. – Т. CXXIV. – С. 210-229.
14. Чуба Г. Текстологическая классификация украинских Учительных Евангелий второй половины XVI века / Г. Чуба // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 82-97.

15. Чуба Галина. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи / Галина Чуба. – Київ-Львів: Свічадо, 2011. – 223 с.

16. Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко. – К. : Наук. думка, 1986. – 159 с.

Умовні скорочення джерел:

Апологія – Апологія моему странствованию на Востокъ, сочиненіе Мелетія Смотрицкаго [...] [издалъ И. Мартыновъ] // Кирилло-Методіевскій сборникъ. Выпуск I. – Leipzig–Paris, 1863. – 151 с.

ЄУ См. – Євангеліє учителное, албо Казаня на кодою недѣлю и свята... тепер ново з грецького и словенскаго языка на рускій переложеніи... Евъе, 1616; предмова. 5, 173, 351 л.

См. Гр. – Смотрицький Мелетій. Граматика; [підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – К. : Наук. думка, 1979. – 111 с.

ТМ – Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в в 16-18 вв. Все збірка передмов до українських стародруків / Тітов Хв. – Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924.

УСПД – Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.; [упор., прим. В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 2. – Перша половина XVII ст. – 536 с.

Ver. niew. Арх. ЮЗР – Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемъй временною комиссією – К., 1887. – Ч. 1. – Т. VII. – 800 с.